

dogsága. A gondolatok tisztázását kell legalább elvégezni a legjobbaknak, ha azt remélik, hogy a hajdani reformnemzedék szerepét tudják betölteni. Vörösmarty, Kölcsey problémái várnak ránk, száz éve vajúdó problémák várják száz év tanulságai után a megoldást.

1943

Mimuselemek a magyar betlehemes játékban

A magyar betlehemes játék eddigi kutatói a játék eredetét egyetértőleg a nyugati misztériumhagyományokból és egyházi kezdeményekből vezették le. Egyedül a pásztorok tréfás jelenetei nem illettek bele ebbe az elképzelésbe. Ezért sejtettek a kutatók valamilyen más származású – pogány alakoskodó – maradványt ezekben az elemekben, mely másodlagosan került bele a magas kultúrából származó szokásba. Ez azonban csak feltevés maradt, minthogy magát a szokást nem sikerült kimutatni. Sebestyén Gyula regöselemek beolvadását tételezi fel, Seemayer Vilibáld pedig a tél-tavaszi vetélkedésének szokását látja a felvidéki pásztorok egy jelenetében.

Benedek Andrással közösen feljegyzett istenesi (bukovinai székely) játékunkban néhány olyan új vonás merült fel, mely más összefüggésekre hívta fel a figyelmet. Ebben a pásztoroknak van egy sajátságos jelenete, amikor hosszú botjukat egyik végével a földbe szúrják, s lovagló ülésben felkuperodnak rá. A bot ilyen alkalmazásában Benedek András phallikus jelleget sejtett, különösen a szereplőknek ez alkalommal (játékon kívül) tett megjegyzései és nevetgélése alapján. Új vonás volt az is, hogy a pásztorok szokott tréfás jelenetében az „öreg pásztor” költögetése alkalmával „orvosért” kiáltanak, aki fel is éleszti a halottnak hitt öreget. Legfeltűnőbb volt azonban a pásztorok maszkja, amely minden eddig ismert magyarországi alakoskodásnál gazdagabb és érdekesebb; mindegyikük egész testében

birkabőrbe volt takarva (sőt elbeszélésük szerint más faluban még a lábon is viseltek nyúl bőrt), fejükön is birkabőr „csuknyát” hordtak (egyikük kecskebőrt), arcukat pedig fekete bőr álarc fedte, szemnek-szájnak kivágással, babfogakkal, hegyes, előreugró, bőrből varrt orral, mely egyiküknél vörös színű, a többiekénél fekete.

A balkáni újévi és farsangi alakoskodásoknak nemrég megjelent összefoglalásában, amely ezeknek földrajzi elterjedését és történeti eredetét tárgyalja, lépten-nyomon ezekkel az elemekkel találkozunk. Ezen a nyomon elindulva más meglepő egyezéseket is találunk a kétféle, egymástól annyira különböző jellegű hagyomány részleteiben. Ennek alapján új összefüggésben látjuk a pásztorjáték eredetét, s ezért hívjuk fel már most a figyelmet erre az összefüggésre, jóllehet nagyon sok részletkérdés és felmerülő probléma megoldására csak ezután kerülhet sor. A következőkben egyenként vesszük sorra a betlehemes játéknak azokat az elemeit, amelyeknek kimutatható párhuzama van az említett játékokban.

1. Bolgár és görög falvakban a török határ környékén kis dramatikus jelenet áll a szokás központjában, melynek főszereplője egy öreg és egy fiatal alakoskodó. Hagios Georgiosban azzal kezdődik ez a jelenet, hogy az öreg felesége, a „Babo” nem tudja csecsemőjét elhelyezni egy kosárban, mert az túl nagy hozzá. Hamarosan nőni kezd, enni-inni kér és asszonyt magának. Szereznek is neki, és lakodalmat csapnak. Ezután az egyik alakos földbe szúrja fából faragott phalloszát, és ráül. A másik mögéje lopózik, és lelövi. Mikor meggyőződött róla, hogy valóban meghalt, akkor körülkeríti, mintha sírt mérne neki. Ezután a feleség, sőt a többi szereplő is megsiratja, mire a halott hirtelen feltámad. Máshol bírósági jelenet közben elítéli a „kukert”, s agyonlövi, aztán egy orvos segítségével életre

támasztják (például Urumbegliben, Bulgáriában). Janina vidékén a „karagiozt” vagy „mórt” megölik, felesége siratja, jön a doktor, nézi a pulzusát, durva tréfák közt felélesztik, rengeteg változatban. Az istenesi betlehem említett jelenetében az öreg pásztor elgyöngül, a többiek segítségére sietnek, és botjaikkal támogatják, de inkább buktatják, mire végleg elvágódik, mintha meghalt volna. Orvosért kiáltanak, közben többször elejtik, az végül feltámad, és elkergeti a többieket. Az orvos eddig csak ebben az egy, új változatban szerepel, a jelenet más részei viszont teljesebben vannak meg más magyarországi betlehemekben, különösen a felvidékiekben s azokkal egyező szlovák játékokban. Itt két nevetséges szereplő van: az öreg „Kubó” és fia, a „kecskés”. Ezek maszkyszerű, szőrös-bundás öltözetet viselnek (a szlovákoknál szalmával kitömött ruha és az arcot fedő álarc is szerepel). Különböző tréfák után a fiú látszólag meghal, az öreg siratja, majd tréfás módon sírt mér neki, közben énekek hangzanak el, amelyekben arról van szó, hogy „megházasítani bolondság volna”, mire feltámad és tiltakozik, hogy nem „bolondság, hanem boldogság”. Mindez semmi összefüggést sem mutatott a betlehemes részekkel, sőt önmagában is csak akkor van értelme, ha tudjuk, hogy a fenti játék töredéke.

2. Ahol ilyen teljes jelenet már nincs is, ott is – az egész magyar területen – megvan az öreg pásztor legtöbbször egyedül maszkban vagy annak valami csökevényes maradványában (kifordított bundában, kócból bajusszal-szakállal). Ez az alak mindig nevetséges, s mindig valami elesés van szerepében, sokszor már belépésekor mintegy sztereotíp jellemzésül. (Egyes balkáni változatokban is már csak annyi van az öreg halálából, hogy a szertartásos szántás alkalmával – ami ott rendes tartozéka a szokásnak – a szántást végző öreget földre rántják. Gyakori a maszkoknak leegyszerűsödése is szakáll-bajuszra és kifordított bun-

dára.) Látható tehát, hogy a jelenetnek valamilyen formája az egész magyarság területén fennmaradt.

3. A bot phallikus használata sem szorítkozik csak az istenesi betlehemesekre. Régi feljegyzések vázlatos utalásaiban ráismertünk erre a vonásra: Benedek András egy palóc játékban mutatta ki, ezenkívül egy nagybányai betlehemben is az áll, hogy „a pásztorok leülnek botjaikra”. Úgy látszik, ez az elem is ismert volt valamikor az egész magyarság körében. A Balkánon fából faragott phallosz mint a nevetséges szereplő öreg alakoskodó kelléke annyira általános a görögöktől kezdve egészen a románokig, hogy nem is sorolunk fel kiragadott párhuzamokat.

4. Az istenesi pásztorok álarca és öltözete különösen gazdag, és a balkáni alakosok maszkjának olyan teljes formáját adja, amilyen ott is csak kevés helyen található meg így együtt. Adrianopolban a farsangi álarc birkaprém, szemnek-szájnak nyílással, kezében phallosz. Kirk Kilisseben a „kuker” kifordított birkabőrbe öltözik, fején bőrből sapka, arcát szénnel feketíti, derekán csengők, hátul róka fark. Hozzá három-négy méteres botok és phallosz. Korijában a „kuker”-nek paprikahüvelyből van vörös orra. Malko-Tirnovó: a farsangos kecskebőrbe öltözik, befeketíti arcát, fejrevalója is kecskebőr, övén csengők, kezében dorong. Hagios Georgios: fejen szalmával magasra kitömött kecskebőr, mely arcot-nyakat fed, szemnek-szájnak nyílással, derékon csengők, kéz feketére festve, háta szalmával kitömve. Néha róka- vagy farkasbőr, lábon kecskebőr, maszk helyett az arc befeketítve, phallosz. Burgas táján mind a tíz-tizenöt „kuker”-nek birkabőr húzva a fejére, lószőrből bajusz-szakáll és vörös paprikahüvelyből orr. Két-három csengő a derekukon, kezükben kard. Dobrudzában tíz-tizenöt „kuker” jár bőrkönnyben fekete arccal, piros paprikahüvely orral.

5. Az istenesi „furulyás” rövid fabaltája, valamint a felvidéki „kecskés” hasonló szerszáma megegyezik a balkániak „klunk”-jával, vagyis fabaltájával vagy kapájával, amit Bulgáriában és Dél-Romániában hordanak, s egyes helyeken evvel verik meg az asszonyokat-lányokat, hogy egészségesek legyenek.

6. Evvel a fabaltával kopog a furulyás az ajtófélfán, ami összefüggés nélküli kis jelenetet alkot az istenesi betlehemben. Ugyanígy kopog Platanos-Halmyrosban a „vőlegény” a házak ajtaján fakalapáccsal, bemenetkor.

7. A szokássorozat minden tagjának nélkülözhetetlen tartozéka a derékra fűzött vagy ruhára, fejdíszre aggatott csengő. Úgy látszik, hogy a magyar szokásban ez hiányzik. De talán ennek homályos emléke az istenesi angyal csákójában levő kis csengettyű, amely fejhajtáskor halkan csilingel. Egyetlen esetben találunk *derékra fűzött* kolompszerű csengőt: a keszthelyi bábos-betlehemes bábtáncoltatójának derekán. Ez azonban – bábos betlehem lévén – talán nyugatról került hozzánk. (Erről alább szólunk.)

8. Gyakori eleme a szokásnak, hogy idegen – rendszerint szomszédos – nemzetiségű alakok szerepelnek, s a maguk nyelvén beszélnek. Pindosban albán, a moldvai Murzszeniben albán és német, a mohamedán világ bábjátékaiban pedig, az úgynevezett „karagözjatekban”, amely a balkáni szokással egy töről ered – kedvelt jelenet a különféle idegen nemzetbeli szereplők vegyes beszéde és az ebből származó félreértések. A lengyel bábos betlehemről közvetett, vázlatos leírásból is tudjuk, hogy ott egész zsánerképek fejlődtek ki a német, magyar, orosz stb. szereplők körül, az illető nemzetek „jellegzetességeivel”: ezek a részek terjedelmes, önálló jelenetekké fejlődtek a játékban. Nyilván idetartozik, hogy erdélyi és felvidéki pásztoraink román és szlovák szavakat kevernek beszédükbe, sőt sokszor ro-

mán, szlovák pásztorokként is szerepelnek. Úgy látszik, azoknak volt igaza, akik ezeket az idegen nyelvű részeket nem átvételnek magyarázták, hanem betétnek, mint Orbán Balázs, aki közlésében meg is mondja, hogy ez a „nagyobb multság kedvéért” történik. Sőt idetartozik az öreg pásztornak az egész ország területén általános nagyothallása, amiből állandó félreértés és multság származik: „Öreg, vess keresztet! – Megegyem a perecet?”-féle szójátékok.

9. Pásztoraink tréfái, majd a betlehem elé való járulása után mindig tánc következik, ami egyszerű körtánc botokkal kiütemezve. Ez is általános a balkáni szokásban: mindenütt valami kólószerű körtáncot járnak, sokszor nem is áll egyébből a szokás, mint ebből a kólóból, s közben maszkos szereplő mókákkal mulattatja a közönséget.

10. A balkáni alakosok szerencsét hoznak a termésre, jószágra, sőt ezt gyakran szóbeli kívánsággal elő is mozdítják a játék végén. Ennek a bőségvarázslásnak emléke nálunk az, hogy a legtöbb betlehem a *Csordapásztorok*-nak avval a versszakával zárul, amelyben kérik, hogy „Isten áldja meg e háznak gazdáját, Töltse meg az Isten pincés komoráját” (néhol jószágáról és egyéb javairól is szó esik).

11. Délről származik még az öreg pásztor „vén dadó” neve is, ami a bolgár–szerb–görög alakosok egyik elnevezése, a „dje-do”. Ez a nevetséges öreg neve, de néha az összes szereplőt is djedónak hívják.

12. A farsangosoknak kellékeiket, különösen a csengőket sok helyen össze kell lopkodniuk, de néhol játék közben is lopnak csirkét és más effélét. A lopás magyar betlehemeseinknek is hagyományos és hiába tiltott szokása, az áji betlehemben például az öreg is célból nagy tarisznját hordott, és belépése előtti hosz-

szú „néma jelenete alatt szalonnát-sonkát lopott össze a konyhából-kamrából”.

12. A magyar betlehemekben szereplő, indokolatlan „huszár” vagy „katona” (néha több is) szintén a farsangi szokások közt található fel. Itt mindig van néhány katonának öltözött, kardos-csákós alak, ha pedig nincs külön katona, akkor a többi alakoskodó visel kardot-csákót.

Ezekkel a párhuzamokkal a betlehemesek pásztorjátéka a balkáni újévi-farsangi szokások egyik ágának bizonyul. De azokon keresztül nevezetes és nagy múltú hagyományba kapcsolódik bele, amely a középkori forrásokban emlegetett balkáni és Alpes vidéki alakoskodásokig és a bizánci mimusjátékokig nyúlik vissza, s ez utóbbiak közvetítésével még a dionüszoszi szertartásokkal is mutat kapcsolatot. Liungman összefoglalása részletesen tárgyalja ezt az összefüggést, itt csak annyit, hogy a török korig játszott bizánci mimusokban – amiket január 2-án a Kalendae-ünnepen játszottak – állandó szereplő volt a bárgyú, kopasz, nevetséges öreg „pappos”, akinek hegyes süvege megkülönböztető jelvénye volt – lásd a balkáni változatok kitömött fejrevalóját, a román „brezaia” hegyes süvegét, Ausztria-Németország területén a hegyes papírcsákókat, sőt néha aránytalanul felnyújtott tornyos fejdíszeket; ott szerepelt a nevetséges *öreg asszony* – a balkáni „Babo”, a román „brezaia”, aki a „mosul” = „öreg” felesége; a csengők az övön, az idegen földi orvos, bírósági jelenetek – egyes balkáni változatokban a „kukert” halálra ítélik, azután támad fel; ott szerepel a Balkántól Németországig gyakran felbukkanó „borbély” s a phallosz; ott volt állandó eleme a komikumnak valami verekedés – az „öreg”-et, a „brezaia”-t állandóan verik, ez ellen tömök ki há-

tukat vagy egész ruhájukat szalmával, sőt az egyes csoportok közt is folytak halálos végű verekedések, s aki ebben meghalt, azt külön temetőben temették el; a mimusokat gyakran katonának adták elő vagy állandó szereplőjük volt „a katona”. Ezekben szerepelt gyakran a *terhesség és szülés* komikus formában, ami a török karagözjátékok fő eleme, s a Balkánon is megjelent: egy nőruhás férfi egy fa tetején játssza a szülést, s végül „megszül” egy macskát, amit ledob a hallgatóság közé. Ráismerünk a mai szokásban a középkorban annyit korholt alakoskodásokra is, ahol állatmaszkokat és férfiaknak női ruhában való megjelenését kárhoztatják. A tárgyalt farsangi szokás nőszerepeit is csak férfiak adhatják elő, akárcsak régen a magyar betlehemest is. A görög–bolgár határon élő dramatikus játékok hasonlóságára a dionüszoszi szertartásokkal már 1906-ban felhívták a figyelmet. (Dionüszosz hetedik hónapban születik, akárcsak az említett változatok koraszülött gyermeke; egy nő őrzi egy kosárban, a Titánok széttépik, feltámad, ünnepén esküvő van, a menetet az Arkhón Baszileusz vezeti – a balkáni szereplők közt gyakran találunk királyt; közös a szertartásos szántás-vetés, a phallosz, a szatír-kecske-birka öltözet, sőt a feketere mázolt arc is megvan a rokon Artemisz- és Szaturnália-kultuszokban. Liungman szerint ez a rokonság a mimusjáték közvetítésével magyarázható, amely sok elemet olvasztott magába a dionüszoszi szertartásokból, innen örökölték tovább a balkáni játékok és a karagöz-bábjáték.

Ezek az elemek tűnnek fel mozaikszerűen, más-más csoportosításban a Balkántól Németorszáig és Angliáig, s bár az egyes helyi szokások egymástól sokszor különböznek, az egész ismeretében könnyű a szétszórt elemekben felismerni ugyanazt a hagyományt. Az a meglepő, hogy a magyar pásztorjáték legtöbb hasonlóságot egyelőre a távoli bolgár és törökországi gö-

rög változatokkal mutatja. A román „turca” és „brezaia” a hagyománynak más elemeit őrzi: a „mosul” hegyes süvegben, hátán kitömött púp, rajta deszkalap az ütlegek ellen, kard és phallosz, felesége, a „capra” vagy „turca” állatalakoskodó hosszú, fából való, gólyaszerű csőrrel, amellyel kelepel, szalagokkal és csengőkkel díszített állatfejvel, amelyet rúdon tart, maga lepellel és tarka rongyokkal van letakarva. A szokás csak ijesztgető mókázásból, a többi szereplő táncából és kolindaéneklésből áll. Egyes déli román, sőt moldvai változatokban felbukkan az élesztgetési jelenet orvossal, sőt Bukovina közelében a fekete álarc is vörös orral. Nem tarthatjuk kizártnak, hogy teljesebb román anyag ismeretében valamiféle kapcsolat derülhet ki a magyar és román elemek között. Egyelőre azonban, úgy látszik, hogy ez a néhány változat bolgár átvétel, a Bukovina környéki, tutovai álarcokkal viszont semmi más eleme nem jár együtt a tárgyalt szokásnak, tehát teljesen elszigetelt jelenség. A jellemzően román formája a szokásnak, a „brezaia”–„turca” játék egészen más, mint a magyar pásztorjáték. Ugyanakkor a bukovinai magyar játék olyan elemekben egyezik meg a magyarországiakkal, amelyek nincsenek meg a románoknál: a botra ülés, az öreg buktatása, költögetése és hasonlók, s ez arra vall, hogy a többi elemek is csak a közös hagyománynak teljesebben megőrzött részletei. Ezt erősíti, hogy a játék irodalmi-egyházias részeiben is régies, teljesebb részletek maradtak fenn ebben a játékban: az iskoladrámák hagyományos ritmuskilépegető versmondása s a nyugati *Gesamtspiel* szereplői és jelenetei (*Szál-láskeresés*). Maga az a tény pedig, hogy a magyaroknál a farsangi alakoskodás elemei mindenütt az egyházas betlehemezés irodalmi keretében maradtak fenn, egymáshoz kapcsolja a bukovinai és magyarországi játékokat és elválasztja a román változatoktól. Az ausztriai *Perchták* pedig egészen távol állanak a

magyar betlehemesektől, csak papírcsákókban van köztük hasonlóság.

Meglepő az is, hogy nálunk, valamint a szlovákoknál ez a hagyomány már nem elsődlegesen farsangi vagy újévi népszokás formájában él, hanem betlehemes játékbágyazva, ami egészében nyilvánvalóan irodalmi-egyházias forma, és a felső kultúrából származik. Ezzel kapcsolatban azonban talán megköcskázthatjuk azt a feltevést is, hogy maguk a biblikus részek is több szállal kapcsolódnak valami módon a pogány szokáshoz. A balkáni változatokban ugyanis gyakori, hogy a komikus öreg női párja, a „Babo” fából faragott csecsemőt visz a karján, sőt néha „sógor” is van mellette. Ugyanakkor szerepel a már említett király is, valamint fiúk-lányok vagy vőlegények-menyasszonyok párosan, sokszor tíz-tizenöt is. (Természetesen a lányokat is legények alakítják, sőt a Babót is.) Ezekben nem nehéz felismerni a szent családot, Heródest és az angyalokat, különösen hogy angyalaink a betlehemekben gyakran viselnek kardot és csákót. De még világosabban utal az angyalok „civil” származására, hogy a tiszacsécsei bábos betlehemben az angyalok „kisasszonyok”. Nehéz feltételezni, hogy utólag változtak volna az angyalok kisasszonnyá, vagy kaptak volna kardot a kezükbe olyan játékban, amelynek bibliai tartalma mindmáig nyilvánvaló, s az egyházias keretben ilyen átalakulás indokolatlan volna. Valószínűbb az a folyamat, hogy az egyház egy kárhoztatott népszokást tett kereszténnyé (nálunk a barokk korban, a 17–18. század fordulóján), s ebben maradtak fenn, sokszor indokolatlanul a régi szokás elemei. Ez a kérdés viszont az egész betlehemes játék kialakulásának problémáját vetné fel újból, amit csak az egész nyugati és szomszéd népi anyag feldolgozása alapján lehetne kielégítően tárgyalni; azért itt csak felvetjük ezt a lehetőséget. Támogatja ezt az elképzelést, hogy

más ünnepi szokásunk is, úgy látszik, ugyanannak a hagyománynak iskolásított formája. A *balázsjárás* szereplői közt is farsangos alakok tűnnek föl: kardos előljáró, seborvos, káplár, paraszt kapával a vállán, nagy csoport fiú és lány párban, az előljáró megkopogtatja a mestergerendát stb. Sőt énekükben is, a hamvazószerdáról szóló iskolásénekek közt egyszerre „más nótára” azt mondják:

Mondjunk egysíget a házigazdának

És az ő szerelmes hűtfös párjának.

Örömgbe nagy bukfencet uccu hánnyanak,

Végre egymásnak hajába minnyá kapjanak!

Ezekben az elemekben azonban a szokássor német-cseh változatainak elemei jelentkeznek. Még valószínűbb ez a bábos betlehemben. Itt német származásra vall német bábosok egykori szereplése a mai hagyomány helyén (erről bővebben Benedek András kéziratban levő tanulmánya a betlehemes játékról), egyszersmind a Heródes-játék világosan kitetsző töredékei. A szereplők közt német farsangi alak, a „kéményseprő” és a (magyar) „paraszt”. Farsangi alak a külön kéregető, a perseyes „dékán”, s a „Jutka Marinka” is inkább magyarázható az állandó komikus női szereplővel, mint Szűz Máriával. A bábuk is csak táncolnak – az angyalok is pásztorokkal! – és verekszenek, mint a farsangosok. (Azt a merész feltevést is megköcskázthatjuk, ha már farsangi és német kapcsolatokat vélünk látni a bábos betlehemben, hogy a bábos betlehem megkülönböztetése ünneplőbe öltözött „Titiri-bojtár” és bundás öreg pásztorok közt nem halvány emléke-e a „Szép Perchták” és „Csúnya Perchták”-nak, ahol az első szintén ünneplőben vannak szalagokkal díszítve, az utóbbiak pedig maszkosan csengőkkel. Tud-

niülük ilyen megkülönböztetés sehol a rendes betlehemben nem szerepel.)

Részletes vizsgálattal kell eldönteni a többi téli-tavaszi szokásainknak kapcsolatát is a tárgyalt hagyománnyal. A hétfalusi *borica-tánc* bolgár megfelelőire már Róheim rámutatott a *Magyar néphit és népszokások*-ban. A pünkösdölés és a balkáni farsangosok közt szintén található rokonság; ott is több helyütt *választják* a királyt-királynőt, s a király „kijelenti”, vagyis jósolja-varázsolja a termés magasságát, mint a mi pünkösd-i királynénk, akit fölemelnek, hogy „ekkorá legyen a kendtek kendere!”. De különösen megvizsgálandó a (Liungman által idevont) regösjáték, amelynek egyes vonásai csakugyan közősek a farsangi alakoskodással a Balkántól Németországig (nagy láрма, zajcsapás botokkal-csengőkkel, ugrálás, állathangutánzás és különös hangszerük, a „szötyk” =köcsögduda). Természetesen az egy időben élő szokások hatnak egymásra, és így sok közös vonás lehet bennük másodlagos is, ezért csak a szomszéd népek nehezen hozzáférhető anyagának részletes átvizsgálása után dönthető el, hogy ezek idevonhatók-e, vagy nem éppen elválasztandók-e a tárgyalt hagyománytól.

Addig is rá akartunk mutatni betlehemes játékunk kapcsolataira az antik hagyományban gyökerező balkáni farsangi szokásokkal, aminek számunkra az a jelentősége, hogymegtaláltuk betlehemes pásztorainknak eddig csak sejtett pogány előzményeit, a tudomány számára általában pedig az, hogy a tárgyalt hagyomány olyan területen is kimutatható, amely eddig figyelmen kívül maradt.

A szövegben a következő munkákra hivatkoztunk :

Sebestyén Gyula: *A regösök*. Bp. MNGY, 1904. V. Seemayer Vilibáld a *Néprajzi Értesítő* 1904, 19. lapján tett jegyzete. Walde-mar Liungman: *Traditionswanderungen Euphrat-Rhein*. Helsinki, 1938. FFC 118-119. XX, XXI, XXIII. fejezet. Benedek András-Vargyas Lajos: *Az istenesi székelék betlehemes játéka*. *Ethnographia*, 1943, 155-176. *A nagybányai betlehem* : MNGY I, 58. *A lengyel játékokról*. Erney J.: *A szláv karácsonyi játék főbb típusai*. *Néprajzi Értesítő*, 1904. A dionüszoszi játékok és a Balkán kapcsolatára R. W. Dawkins: *The Modern Carnival in Thrace and the Cult of Dionysus*. *Journal of Hellenic Studies*, XXVI. 1906, 191-206. Fekete álarc vörös orral: F. Pamfile: *Craciunul*. Bukarest, 1914. 185.

1949